הרב יהודה זולדן, באר יהודה – מגילה, עמ' 292-306

שיעור יח

המגילה היא שירה, וקריאתה היא הלל

(מגילה יד ע"א; ערכין י ע"ב)

הקדמה
א. אנשי כנסת הגדולה תיקנו לקרוא מגילה
ב. מגילה – שירה, ממיתה לחיים לא כל שכן?
ג. מדוע לא אומרים הלל בפורים, ומדוע כן אומרים הלל בחנוכה?
סיכום

הקדמה

בפורים קוראים את מגילת אסתר, אך לא אומרים הלל. בגמרא נאמר שנביאים תיקנו לקרוא את המגילה והם למדו זאת מקל וחומר. הגמרא שאלה מדוע לא תיקנו גם לומר הלל, ושלושה אמוראים השיבו לשאלה זו. נעיין מהו הקל וחומר שהם למדו, ובפרטי התשובות של האמוראים, ונסביר את דברי הרמב"ם שלמד מתשובותיהם כללים עקרוניים בנוגע לימי ההודאה שאומרים בהם הלל.

א. אנשי כנסת הגדולה תיקנו לקרוא מגילה

בגמרא (יד ע"א) נאמר:

> תנו רבנן: ארבעים ושמונה נביאים ושבע נביאות נתנבאו להם לישראל, ולא פחתו ולא הותירו על מה שכתוב בתורה, חוץ ממקרא מגילה.

רש"י (ד"ה חוץ) כתב שבימי מרדכי היו חגי זכריה ומלאכי, אך רש"י לא כתב אם שלושת הנביאים הללו תיקנו לקרוא את המגילה או מי מהם הוא זה שתיקן. המהרש"א (יד ע"א) ציין את דברי רש"י הללו וכתב שמרדכי היה נביא (טו ע"א) וכן אסתר היתה נביאה (יד ע"א), ולכן כתוב: "נביאים ונביאות, דמקרא מגילה הותירו ע"י מרדכי ואסתר, שהיה הוא נביא והיא נביאה". המהרש"א הבין שבשל כך כתוב בגמרא על נביאים ונביאות, כי נביא ונביאה הם שתיקנו לקרוא את המגילה. בגמרא (טו ע"א) אמר רב נחמן שמרדכי הוא הנביא מלאכי, אך הגמרא הקשתה מברייתא שלומדים ממנה שמלאכי ומרדכי הם אנשים שונים.

בירושלמי (א, ה) ובמדרש (רות רבה ד, ה) נאמר: "רב שמואל בר נחמן בשם רבי יונתן: שמונים וחמשה זקנים, ומהם שלשים וכמה נביאים היו מצטערין על הדבר הזה".[1] הכוונה לכך שאסתר

---

[1] מספר אנשי כנסת הגדולה הוא מאה ועשרים (יז ע"ב), וכאן כנסו שמונים וחמישה. במקור נוסף מצאנו התכנסות של שמונים וחמישה זקנים (תוספתא, כלים, בבא בתרא ב, ד). נראה שהמספר של אנשי כנסת הגדולה לא היה קבוע: מאה עשרים חברים הוא המספר הגבוה המוכר לנו, אבל ייתכן שבתקופות מסוימות מספר החברים בכנסת הגדולה היה קטן יותר. הרמב"ם (הקדמה למשנה תורה; הקדמה למשנה, מהדורת הרב יצחק שילת, עמ' לז) כתב: "תשלום מאה עשרים", זאת אומרת שבסך הכול היו מאה ועשרים חברים שהיו אנשי כנסת הגדולה. ייתכן עוד שהמספר של אנשי כנסת הגדולה הוא מאה ועשרים, אך לא תמיד כולם היו באים, ובדיונים בעקבות בקשת אסתר ומרדכי התכנסו שמונים וחמשה מהם.

ביקשה מהם "כתבוני לדורות", אך הבקשה הייתה לכתוב את סיפור המגילה בין ספרי המקרא, ולא נאמר דבר בנוגע לקריאתה. בגמרא (ז ע"א) מופיע כך:

> אמר רב שמואל בר רב יצחק: שלחה להם אסתר לחכמים: קבעוני לדורות! שלחו לה: קנאה את מעוררת עלינו לבין האומות. שלחה להם: כבר כתובה אני על דברי הימים למלכי מדי ופרס.

רש"י שם (ד"ה קבעוני): "ליום טוב, ולקריאה, להיות לי לשם". "קבעוני" – לקרוא במגילה, לא רק לכתוב אותה. בגמרא כאן הפנייה היא לחכמים ולא לנביאים. ייתכן ש"החכמים" כאן זהו שם כולל לאנשי כנסת הגדולה, שנכללו בהם גם נביאים.

הרמב"ם (מניין המצוות הקצר [בסוף]) כתב:

> יש מצוות אחרות שנתחדשו אחר מתן תורה וקבעו אותן נביאים וחכמים ופשטו בכל ישראל כגון: מקרא מגלה ונר חנוכה... כל אלו המצוות שנתחדשו חייבין אנו לקבלם ולשמרם שנאמר "לא תסור מן הדבר" (דברים יז, יא) ואינם תוספת על מצוות התורה...
>
> אם הוסיפו בית דין עם נביא שיהיה באותו הזמן מצוה דרך תקנה או דרך הוראה או דרך גזרה, אין זו תוספת. שהרי לא אמרו שהקב"ה צוה לעשות ערוב או לקרות המגלה בעונתה, ואילו אמרו כן היו מוסיפין על התורה. אלא כך אנו אומרין, שהנביאים עם בית דין תקנו וצוו לקרות המגלה בעונתה, כדי להזכיר שבחיו של הקדוש ברוך הוא ותשועות שעשה לנו והיה קרוב לשועינו, כדי לברכו ולהללו וכדי להודיע לדורות הבאים שאמת מה שהבטיחנו בתורה "כי מי גוי גדול אשר לו אלהים קרובים אליו כה' אלהינו בכל קראנו אליו" (דברים ד, ז).

הרמב"ם חזר כמה פעמים על כך שאת המגילה תיקנו נביאים וחכמים או נביאים ובית דין. הרמב"ם (ספר המצוות שורש א) כתב "שלא תחשוב שמקרא מגילה בעבור שהוא תיקון נביאים ייקרא דאורייתא", אלא היא מצווה מדרבנן. כמו כן, הרמב"ם (הל' מגילה א, א) כתב: "קריאת המגילה בזמנה מצות עשה מדברי סופרים, והדברים ידועים שהיא תקנת נביאים". הראי"ה קוק (טוב רואי, מגילה, עמ' קכא–קכג) הסביר שהנביאים תיקנו לקרוא בי"ד ובט"ו באדר, והחכמים קבעו את הזמנים י"א–י"ג באדר לבני הכפרים. זהו הדגש ברמב"ם על "קריאת המגילה בזמנה". נראה שכוונת הרמב"ם לומר שהנביאים תיקנו את ימי הפורים, וחכמים קבעו את הזמנים שבהם קוראים (בלילה וכל הלילה, וביום וכל היום; להקדים הקריאה לבני הכפרים; להקדים הקריאה כשפורים חל בשבת), וכל פרטי ההלכות הקשורים לקריאת המגילה. "נביאים וחכמים" – כוונת הרמב"ם לאנשי כנסת הגדולה, שהיו חברים בה אחרוני הנביאים, ראשוני התנאים ואנשי מעשה. כך כתב הרמב"ם (הקדמה למשנה, מהדורת הרב יצחק שילת, עמ' לז) על ההרכב של אנשי כנסת הגדולה:

> אנשי כנסת הגדולה, והם חגי זכריה ומלאכי ודניאל וחנניה ומישאל ועזריה ועזרא הסופר ונחמיה בן חכליה ומרדכי וזרובבל בן שאלתיאל ועם אלו הנביאים תשלום מאה ועשרים זקן מן החרש והמסגר ודומיהם.

כך כתב רש"י (ב ע"א ד"ה מכדי): "אנשי כנסת הגדולה שתיקנו בימי מרדכי ואסתר את שמחת הפורים וקריאת המגילה – כולהו הני זימני תיקון, ונתנו רשות לקרות". אנשי כנסת הגדולה, ובהם נביאים וחכמים, תיקנו שי"ד וט"ו באדר יהיו ימי שמחה ויקראו בהם מגילה, וכן קבעו את הזמנים הנוספים לקריאה. הם גם כתבו את המגילה, כאמור בגמרא (בבא בתרא טו ע"א): "אנשי כנסת

הגדולה כתבו יחזקאל ושנים עשר, דניאל ומגילת אסתר". רש"י (ד"ה אנשי כנסת הגדולה) כתב: "חגי זכריה ומלאכי זרובבל ומרדכי וחבריהם".[2]

הרב ישעיהו דטראני (פסקי רי"ד, יד ע"א) כתב שנביאים תיקנו עוד תקנות, אך התקנה לקרוא המגילה הייתה חידוש ייחודי: "ומקרא מגילה נראה שהוסיפו על התורה שקבעו עליהם חובה בקריאתה, כמו שחייבין לקרות את התורה". עד אז היו קוראים בבית הכנסת רק בספר תורה, בימים שני וחמישי ובשבת. אנשי כנסת הגדולה קבעו שפעם בשנה בימי הפורים יקראו בציבור בנוסף משהו אחר – מגילת אסתר.

ב. מגילה – שירה, ממיתה לחיים לא כל שכן?

הגמרא (יד ע"א) הסבירה מה הניע את המנהיגים שבאותו הדור לתקן לקרוא מגילה:

> מאי דרוש?
>
> אמר רבי חייא בר אבין אמר רבי יהושע בן קרחה: [הב"ח: קל וחומר[3]] ומה מעבדות לחירות אמרינן שירה – ממיתה לחיים לא כל שכן?[4]

רש"י (ד"ה מעבדות) פירש שביציאת מצרים אמרו שירה על הים, והיא שירה על ההצלה מעבדות לחירות, אז בוודאי יש לומר שירה כשמדובר על הצלה ממוות לחיים.[5] דברי המדרש (שמות רבה כג, יב) מסייעים לפירוש רש"י:

> "ויאמרו לאמר" (שמות טו, א). נהיה אומרים לבנינו ובנינו לבניהן שיהיו אומרים לפניך כשירה הזאת, בעת שתעשה להם נסים.

בירושלמי (פסחים י, ו) נאמר גם כן:

---

[2] במדרש (רות רבה פרשה ד, ה) נאמר: "רבי תנחומא בשם רבנן אמר: שלשה דברים גזרו בית דין של מטה והסכימו עמהם בית דין של מעלה, ואלו הן... ומגלת אסתר... רב ורבי חנינא ורבי יונתן ובר קפרא ורבי יהושע בן לוי אמרו: המגילה הזאת אין נאמרה מפי בית דין, מסיני נאמרה. אלא שאין מוקדם ומאוחר בתורה". דברים דומים מופיעים בניסוחים אחרים (ירושלמי: ברכות ט, ה; מגילה א, ה; בבלי: מכות כג ע"ב; מדרש תנחומא פרשת ויחי סי' י). המהר"ץ חיות (יט ע"ב) הסביר: "והכוונה כיון שהמדות הנדרשות מקובלות מסיני, ע"כ כל הענינים שהוציאו חז"ל ע"י מדות הללו כולם מונחים בתורה". נראה שמדרש זה תואם לאמור בגמרא (יט ע"ב): "ואמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: מאי דכתיב 'ועליהם ככל הדברים אשר דבר ה' עמכם בהר' (דברים ט, י)? מלמד שהראהו הקדוש ברוך הוא למשה דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים ומה שהסופרים עתידין לחדש. ומאי ניהו? מקרא מגילה". גם בתוספתא (סוטה ז, ג) שצוינה בגמרא (שבועות לט ע"א), נזכר שמקרא מגילה הוא מצווה שעתידה להתחדש.

[3] בנוסח הגמרא המודפסת לא מופיעים המילים קל וחומר, אך יש מבין הראשונים שגרסו כאן מילים אלו כפי שציין בהגהות הב"ח: הרי"ף (ד ע"א בדפי הרי"ף); רא"ש (א, ח). על משמעות הביטוי קל וחומר בהקשר זה בדברי החתם סופר, ראה בהרחבה בשיעור יד: פורים ופורים קטן, מגילה קל וחומר דאורייתא.

[4] הרב נתנאל וייל (קרבן נתנאל, א, ח אות נ) כתב: "מאי דרוש. ולא סבירא ליה הך דשמואל (ז ע"א) שנאמרה אסתר ברוח הקדש לקרות". ניתן להשיב שרוח הקודש היא דרגה בנבואה, וכאמור בגמרא (יומא ט ע"ב; סוטה מח ע"ב) על חגי זכריה ומלאכי: "חגי זכריה ומלאכי דאחרונים נינהו, דתנו רבנן: משמתו חגי זכריה ומלאכי – נסתלקה רוח הקודש מישראל". רש"י (חולין קלז ע"א ד"ה תורת משה) הסביר מדוע דברי נביאים נקראים דברי קבלה: "של נביאים לא קרי אלא קבלה, שקבלו מרוח הקדש כל נבואה ונבואה לפי צורך השעה והדור והמעשה". הרמב"ם (מורה הנבוכים ב, מה) כתב גם כן: "בסדר כתבי הקודש (בבא בתרא טו ע"א) לא שמו הפרש בין משלי וקהלת ודניאל ותהלים ומגלת רות ומגלת אסתר. הכל ברוח הקודש נכתבו, ואלו גם כן כולם יקראו נביאים בכלל". הגמרא כאן הסבירה שהנביאים ביססו את הנבואה – רוח הקודש – על לימוד מקל וחומר.

[5] כך פירשו גם: רבנו ניסים (ר"ן, ד ע"א בדפי הרי"ף; יד ע"א); הרב יוסף חביבא (נימוקי יוסף, יד ע"א); ריבב"ן (שם).

"בפרוע פרעות בישראל בהתנדב עם ברכו ה'" (שופטים ה, ב). התנדבו ראשי עם, כשהקדוש ברוך הוא עושה לכם ניסים תהו אומרין שירה.

על דברי רש"י הקשה הרב אריה לייב (טורי אבן שם):

[1] חדא דשירה זו לא הוקבע חובה לדורות אלא לשעה בשעת הנס לחוד אמרוהו?
[2] ועוד נס שעל הים לאו מעבדות לחירות לחוד היה אלא ממות לחיים?
[3] ועוד את השירה אמרו ביום השביעי ואז לא אמרו הלל, עיקר ההלל הוא ביום הראשון?

לפיו זו כוונת הקל וחומר:

"מה מעבדות לחירות אמרינן שירה" – אהלל קאי דאמרינן ביום א' דפסח שהוא יום יציאת מצרים. וסבירא ליה כחכמים שאמרו (פסחים קיז ע"א) ש"נביאים שבהם תקנו לישראל שיהיו אומרים אותו על כל פרק ופרק ועל כל צרה וצרה שלא תבוא עליהם, וכשנגאלין אומרים אותו על גאולתן", ממיתה לחיים לא כל שכן.

הטורי אבן התכוון להלל שאומרים ביום הראשון של פסח. הוא ציין לגמרא שהנביאים תיקנו לומר הלל "על כל פרק ופרק", והכוונה היא לשלושת הרגלים, "ועל כל צרה וצרה כשנגאלים ממנה". בתוספתא (סוכה ג, ב) מפורטים הזמנים:

שמונה עשר יום בשנה ולילה אחד קורין בהן את ההלל, ואילו הן: שמונת ימי החג, ושמונת ימי חנוכה, ויום טוב הראשון של פסח **ולילו**, ויום טוב של עצרת.

אומרים הלל שלם רק ביום הראשון של פסח, שהוא היום שיצאו בו ממצרים. הלל זה נאמר על כך שיצאו מעבדות לחירות, ואם כן כל שכן שיש לומר הלל כשיצאו ממוות לחיים.[6]

נראה להשיב על דברי הטורי אבן: הלל זהו שבח כללי לקב"ה על הנהגתו בעולם. הלל זה נקרא הלל המצרי (ברכות נו ע"א), כי הפרק המרכזי בו הוא "בצאת ישראל ממצרים" (תהילים קיד), ובו משבחים את הקב"ה על היציאה ממצרים, על קריעת ים סוף וכן על קריעת הירדן בכניסה לארץ. אומרים הלל גם בחנוכה וגם על ניסים אחרים שקרו לעם ישראל, לקהילה או למשפחה, כי היציאה מצרים וקריעת ים סוף הם הניסים הראשונים שקרו לעם ישראל כשנגאל כאומה, והם השורש והבסיס לכל הניסים והגאולות שבאו אחריהם. בגמרא (פסחים קיז ע"א) אמר רבי יוסי הגלילי שגם מרדכי ואסתר אמרו הלל לאחר ההצלה מגזרות המן הרשע.

---

[6] המהר"ץ חיות (ערכין י ע"ב) כתב על דברי הטורי אבן הללו: "והנה רצה לחדש דכוונת הש"ס על הלל שאומרין בליל פסח. ובאמת דבריו תמוהים, דהרי זה הלל אינו מן הדין, ואנחנו האשכנזים אין נוהגים באמירתו. ואם הכוונה על הלל של סדר ההגדה, הנה אין מברכין על זה, וגם מפסיקין בו באכילה, ועל כן אינו מצד הדין רק משום מנהגא. ואולי הכוונה על ההלל השעת שחיטת הפסח ובלי ספק היו מברכין עליו". הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, הנצי"ב (שאילתות דרב אחאי גאון, שאילתא כו, העמק שאלה אות א) ציין את דברי הטורי אבן הללו, והבין שכוונתו להלל שנאמר על שחיטת הפסח ועל על כל צרה, וכתב שהלל על קרבן הפסח הוא חלק מהלכות הקרבן, "ומי שאין לו פסח גם הלל ליכא. והכא נמי בזמן הזה הלל בהגדה מדרבנן, אלא אי אפשר ללמוד אלא משירת הים שנאמרה בפני עצמה". אמרו שירה על הים שזהו סוף הנס של יציאת מצרים (העמק דבר, שמות טו, א; במדבר כא, טז). כאמור הטורי אבן התכוון להלל ביום ראשון של פסח ולא להלל של קרבן הפסח, וגם לא להלל שנאמר בהגדה, שהיא מצווה מהתורה כחלק ממצוות סיפר יציאת מצרים. ראה גם בדברי הנצי"ב (שאילתות דרב אחאי, שאילתא עז, העמק שאלה, אות א; העמק דבר, שמות יב, לג). עוד על דברי הטורי אבן הללו, ראה: מו"ר הרב שאול ישראלי ("בחיוב אמירת הלל ביום כ"ח אייר לציון הניצחון ושיחרור ירושלים", ארץ חמדה, עמ' סו–סז).

לעומת זאת, שירה היא הודאה לה׳ על ההצלה באירוע המסוים שקרה. סיפור העניין, הניסים והישועה הגדולה שהייתה בו, ושבח לקב״ה. שירת הים מספרת על קריעת הים וההצלה מהמצרים, והיא ביטוי לסוף העבדות. רק אחרי שעם ישראל ראו ״את מצרים מת על שפת הים״ (שמות יד, ל) הם הפנימו שהשעבוד נגמר, ואז אמרו שירה.[7]

גם מגילת אסתר היא סיפור הנס שארע, ועל כן מתאים יותר ללמוד את הקל וחומר משירת הים. בגמרא (טז ע״ב) נאמר שרשימת עשרת בני המן שבמגילה (אסתר ט, ז–ט) היא שירה. בגמרא (פסחים קיז ע״א) אמר רבי יוסי הגלילי שמרדכי ואסתר אמרו הלל ״בשעה שעמד עליהם המן הרשע״, אך כאמור הלל זהו שבח כללי לה׳ על ניסים וישועות כמו ביציאת מצרים.[8]

הרב דוד כוכבי (מגדל דוד, ספר מצוה אזהרות – מצות לא תעשה שיד), פירש כך את הגמרא:

> וצריך שנבאר עתה מאמר רבותינו: ״מ״ח נביאים עמדו להם לישראל... ממות לחיים לא כל שכן״. וזה שלא תחשוב שיהא מגילת אסתר תוספת על דברי תורה, כי כבר אמרנו שלא יוכלו להוסיף ולגרוע אלא לפי שעה. אמנם הכונה בו שלא גזרו דבר ולא תקנו דבר שייכתב שנראה כתוספת על דברי תורה רק מגלת אסתר. ובארו שאין זה תוספת אלא באור אחד מדברי תורה, והוא אמרם ״מאי דרוש״. כי כאשר ראו מצות ״והגדת לבנך״ (שמות יג, ח) שהיא מצוה להגיד לבנים מה שעשה ה׳ לנו כדי להודיעם אמיתת ההשגחה שהיא יסוד תורתנו, יכנס תחת מצוה זו גם כן כל נס שיעשה לנו ה׳, שנספר לבנינו ונכתבנו לספר לדורות ואין זה תוספת, אך נכנס תחת ״והגדת לבנך״.

״שירה מעבדות לחרות״ היא מצוות סיפור יציאת מצרים שמקיימים בליל ט״ו בניסן. פרקי ההלל הנאמרים בליל הסדר במסגרת מצוות סיפור יציאת מצרים הם שיר והודאה, וחיובם מדאורייתא כחלק ממצוות ׳מגיד׳, וכדברי הרמב״ם (ספר המצוות, עשה קנז):

> שצונו לספר ביציאת מצרים בליל חמשה עשר בניסן בתחלת הלילה כפי צחות לשון המספר. וכל מה שיוסיף במאמר ויאריך הדברים בהגדלת מה שעשה לנו השם ומה שעשו עמנו המצרים מעול וחמס ואיך לקח השם נקמתנו מהם **ובהודות** לו ית׳ על מה שגמלנו מחסדיו יהיה יותר טוב. כמו שאמרו כל המאריך לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח.

ספר החינוך (מצווה כא) פירט יותר את משמעות ההודאה:

---

[7] במדרש (שוחר טוב – תהילים, מזמור כב) נאמר: ״שכיון שנשתקעו בים, רמז הקדוש ברוך הוא לים והשליכן ליבשה, והיו ישראל רואין אותן מתים, שנאמר ׳וירא ישראל את מצרים מת׳ (שמות יד, ל). מה היו עושין להם? היו כל אחד ואחד מישראל נוטל כלבו, והולך ונותן את רגלו על צוואר של מצרי, והיה אומר לכלבו: אכול מן היד הזו שנשתעבדה בי, אכול מן המעיים הללו שלא חסו עלי. תדע לך שכן הוא, דכתיב ׳למען תמחץ רגלך בדם לשון כלביך מאויבים מנהו׳ (תהלים סח, כד). אמרו ישראל לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם כבר עשית לנו כל הנסים הללו, ואף אנו לא נהיה כפויי טובה, ומה יש לנו לעשות? לומר לפניך שירות ותשבחות. ׳אז ישיר משה׳ (שמות טו, א)״. הרב צדוק הכהן מלובלין (רסיסי לילה, אות ח) כתב: ״שירה הוא רק כשמכיר הנוכח כענין ׳ראתה שפחה על הים מה שלא ראה יחזקאל׳ (זוהר, כרך ב, שמות, פרשת בשלח דף סד ע״ב), אז נפתח פיהם לומר שירה. ולכן אין אומרים שירה על נס שבחוץ לארץ, כי ׳הדר בחוץ לארץ דומה כמי שאין לו אלוה׳ (כתובות קי ע״ב) שאין מכיר הנוכח... שהרי אין נבואה והשראת שכינה בחוץ לארץ דהיינו גילוי הכרת נוכח שכינתו יתברך ממש ה׳ לנגדי תמיד״.

[8] על ההבדל בין שיר להלל, בהרחבה בספריי: ״הלל הגדול, והלל ושיר בליל הסדר״, באר יהודה – פסחים, עמ׳ 414–427; ״הלל – לגאולת כל ישראל אומרים אותו לעולם״, באר יהודה – סוכה, עמ׳ 377–390.

> לספר בענין יציאת מצרים בליל חמישה עשר בניסן כל אחד לפי צחות לשונו **ולהלל ולשבח** השם יתברך על כל הניסים שעשה לנו שם.

במשנה (פסחים קיז ע"ב) נאמר שכשמסיימים את ההלל אומרים את ברכת השיר. הגמרא (שם קיח ע"א) שאלה:

> מאי ברכת השיר?
> רב יהודה אמר: "יהללוך ה' אלוקינו", ורבי יוחנן אמר: "נשמת כל חי".

מסיימים את חלק ה'מגיד' לאחר אמירת שני פרקי ההלל הראשונים באמירת "ונודה לך **שיר** חדש על גאולתנו ועל פדות נפשנו", ואת חלק ה'הלל' שלאחר ברכת המזון, 'ברך', באמירת ברכת השיר: "יהללוך" ו"נשמת כל חי".

רבנו ניסים, הר"ן (פסחים כו ע"א בדפי הרי"ף) כתב בשם רב האי גאון (דברי רב האי גאון מובאים בשו"ת שערי תשובה, סי' קב) על מהותו של ההלל הנאמר במסגרת ההגדה, ומדוע אין מברכים עליו:

> שאין אנו קורין אותו בתורת קורין אלא **בתורת אומרי שירה**... וכן הסכימו הגאונים רב צמח ורב יוסף ורב יצחק בן גיאות... והיינו טעמא דקרו ליה הכא ברכת השיר, והיינו הכא דשיילינן מאי ברכת השיר.

בליל הסדר יש לומר את פרקי התהילים הללו – חובת הלל וחובת שיר. תקנת הנביאים לומר את ההלל הקבוע והקצוב, וחובת שירה שהיא הביטוי הספונטני כחלק מהחובה לספר את סיפור ההצלה והישועה שהיה ביציאת מצרים.

הנביאים למדו מסיפור יציאת מצרים שכך יש לעשות לאחר כל נס – לספר לדורות הבאים על השגחת ה' עלינו ולהודות לו. לפי הרב דוד כוכבי, הקל וחומר שדרשו הנביאים הוא: אם על הצלה מעבדות לחירות ציוותה התורה לספר בכל שנה "והגדת לבנך", על אחת כמה וכמה שיש לספר בכל שנה על הצלה ממוות לחיים.

ג. מדוע לא אומרים הלל בפורים, ומדוע כן אומרים הלל בחנוכה?

לאחר שהגמרא (יד ע"א) הסבירה את מקור התקנה של הנביאים לקרוא מגילה, היא המשיכה ושאלה:

> אי הכי הלל נמי נימא?

מדוע לא קבעו גם לומר הלל בפורים? רש"י (ד"ה הלל) הסביר: "הלל נמי נימא – שהיא שירה". הרב ישעיהו דטראני (פסקי רי"ד כאן) פירט יותר: "פירוש כמו שאנו אומרים הלל בפסח נימא בפורים". כוונת רש"י והרי"ד להלל הנאמר בליל הסדר בתוך מצוות המגיד, הוא שנקרא שירה, וכפי שהוסבר לעיל בשמו של הרב דוד כוכבי. שאלת הגמרא היא מדוע חכמים לא תיקנו לומר בנוסף לקריאת המגילה גם הלל, כשם שאומרים עם ההגדה בליל הסדר – בהגדה מספרים את הסיפור, ואחר כך אומרים הלל. על שאלה זו השיבה הגמרא (מגילה יד ע"א; ערכין י ע"ב) שלוש תשובות:

התשובה הראשונה:

> [א] [אמר רבי יצחק:] לפי שאין אומרים הלל על נס שבחוצה לארץ.
> [מתקיף לה רב נחמן בר יצחק:] יציאת מצרים דנס שבחוצה לארץ, היכי אמרינן שירה?[9]

---

[9] בגמרא (מגילה יד ע"א) הדיון מופיע ללא שמות. בגמרא (ערכין י ע"ב) התשובה הראשונה היא בשמו של רבי יצחק, וקושיית הגמרא: "יציאת מצרים דנס שבחוץ לארץ..." מופיעה כקושיה של רב נחמן בר יצחק.

כדתניא: עד שלא נכנסו ישראל לארץ הוכשרו כל ארצות לומר שירה. משנכנסו ישראל לארץ, לא הוכשרו כל הארצות לומר שירה.

[ב] רב נחמן אמר: קרייתא זו הלילא.[10]

[ג] רבא אמר: בשלמא התם "הללו עבדי ה'" (תהילים קיג, א) – ולא עבדי פרעה,[11] אלא הכא – הללו עבדי ה' ולא עבדי אחשורוש? אכתי עבדי אחשורוש אנן.

בתשובה הראשונה נאמר שעל נס שקרה בחוץ לארץ לא קובעים לומר הלל. על כך הגמרא הקשתה, שהרי אנו אומרים שירה על יציאת מצרים. הגמרא השיבה שכלל זה נקבע לאחר שעם ישראל נכנס לארץ. אפשר להבין מדוע רש"י הסביר בשאלת הגמרא שגם הלל הוא שירה, וכאמור הכוונה להלל שנאמר במסגרת ליל הסדר.

על דברי הגמרא שלא אומרים הלל על נס שבחוץ לארץ, הקשה הרב יוסף באב"ד (מנחת חינוך, מצווה רפד, כד):

> לכאורה קשה בהא דמשני על קושיא דאי הכי הלל נמי נימא, ותירץ משום דאין אומרים הלל אנס שבחוץ לארץ, ולכאורה הרי נס דפורים היה כולל גם לבני ארץ ישראל, דהא אחשורוש מלך בכיפה, ובפרט לדעת הרמב"ן (ב ע"א) שהביא הר"ן (א ע"א מדפי הרי"ף ד"ה ויש כאן), דבימי הנס כבר היו רוב ישראל בארץ ישראל, אם כן למה גרע מנס דחנוכה דאמרינן הלל אניסא כדאיתא בערכין י' ע"ב? ולפי מה שכתבנו אתי שפיר, דהש"ס שם משני דכיון דקדושת הארץ על כל פנים בטלה לכל ענין, כמו שכתב הרמב"ם (הל' בית הבחירה ו, טז; הל' תרומות א, ה), אם כן שוב גם כל ארץ ישראל חשיב כחוץ לארץ וכיחידים דמי, ובהר הבית לא דרין ישראל כלל.

יש להעיר שהר"ן (שם) הקשה על דברי הרמב"ן הללו שרק מעט עלו והרוב נשארו בחוץ לארץ, ואף הרמב"ן (יא ע"ב) כתב על תקופה זו: "נשארו גדוליהם ורובן בבבל". ייתכן שכוונת הרמב"ן לומר שביחס למספר העולים לארץ בתחילת בית שני, הרוב כבר עלו בעת שהתחולל הנס. אך ביחס לעם כולו, רוב עם ישראל נשאר באותה עת בחו"ל.

לגוף דברי המנחת חינוך, אכן ארץ ישראל הייתה אחת מתוך מאה עשרים ושבע מדינות שהמן גזר עליהן להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים, וממילא הנס היה גם בארץ. אלא שכוונת הגמרא לומר שעיקר הנס וההתרחשות היו בשושן, ועל כן אין אומרים הלל על נס שבחוץ לארץ. ובכל זאת, לנס פורים היו השלכות משמעותיות בעיקר ליישוב היהודי שגר בארץ ישראל באותה עת, שהרי הריגת המן והעמלקים, וכן ביטול הגזרה של המן, גררו בעקבות כך את חידוש הרישיון לבניין בית שני (עזרא ו, יד–טו), עליית עזרא שהנהיג בישראל חוק ומשפט (שם ז, י) ואחריו נחמיה שעלה לארץ, הנהיג את העם וחידש את בניין חומת ירושלים (נחמיה ב–ו). אשר על כן נקבע יום טוב לכלל ישראל לדורות ובכל מקום שהם, ולא רק באותן מאה עשרים ושבע מדינות שבהן הייתה הגזרה.

---

[10] במקורות נוספים יש דינים שווים לקריאת מגילה ואמירת הלל: "הקורא את המגילה למפרע לא יצא, וכן בהלל" (תוספתא מגילה ב, א); "בהלל ומגילה מהו שיפסיק?" (ברכות יד ע"א); "ובהלל ובמגילה, אף על פי שיצא – מוציא" (ראש השנה כט ע"ב); "בהלל ובמגילה, אם שהה כדי לגמור את כולה – חוזר לראש" (ראש השנה לד ע"ב); "בהלל ובמגילה אפילו עשרה קורין" (ראש השנה כז ע"א; מגילה כא ע"ב). בנוגע לעשרה שקוראים הלל ומגילה, בהרחבה בשיעור כו: הקורא את המגילה עומד ויושב; קראוה שנים – יצאו.

[11] בירושלמי (פסחים ה, ה) נאמר: "אמר רבי לוי... קולו של פרעה היה מהלך בכל ארץ מצרים מהלך ארבעים יום. ומה היה אומר? 'קומו צאו מתוך עמי' (שמות יב, לא). לשעבר הייתם עבדי פרעה, מיכן והילך אתם עבדי ה'. באותה שעה היו אומרים 'הללויה הללו עבדי ה'" ולא עבדי פרעה".

בנוגע לקדושת הארץ, גם אם קדושת הארץ בטלה באותן שנים עד עליית עזרא, היא בטלה לעניין תרומות ומעשרות והמצוות התלויות בארץ, אך לא בנוגע לישיבה בה, וכדברי הרמב"ן (גיטין ב ע"א):

> ואי נמי סבירא להו לא קדשה לעתיד לבא לענין תרומות ומעשרות... ואעפ"כ ארץ ישראל בחיבתה היא עומדת ובקדושתה לענין ישיבתה ודירתה.[12]

כך שאין להחשיב את יושבי ארץ ישראל כיושבי חוץ לארץ, וכיחידים.

מהתשובה הראשונה והשלישית של הגמרא אפשר ללמוד עקרונות באילו תנאים ניתן לקבוע לומר הלל. כשהנס הוא בארץ ישראל, וכשההצלה שלמה, דהיינו כשעם ישראל ריבון ועצמאי בארצו. אלו הם התנאים המופיעים בירושלמי (פסחים י, ו):

> כשהקדוש ברוך הוא עושה לכם ניסים תהו אומרין שירה... הרי מרדכי ואסתר?
> שנייא היא שהיו בחוץ לארץ.
> ואית דבעי מימר: מרדכי ואסתר משונאיהם נגאלו, לא נגאלו מן המלכות.

לא מופיע בירושלמי הנימוק: קריאתה זו הללה,[13] אולם הרמב"ם (הל' חנוכה ג, ו) פסק להלכה את התשובה הזו: "ולא תקנו הלל בפורים, שקריאת המגילה היא ההלל".[14]

הרב יוסף קאפח (רמב"ם הל' חנוכה שם, עמ' תלט–תמ) פירש שהרמב"ם הבין שרב נחמן לימד בתשובתו עיקרון לדורות הבאים. לחכמים יש כללים באילו מצבים אומרים הלל ובאילו לא, והם הקפידו שלא לקבוע לומר הלל כשאין התנאים המתאימים. נס פורים לא עומד בכללים, ולכן הם חיברו נוסח משלהם שיש לומר, וזו היא מגילת אסתר:

> וכן לדורות אם מישהו יראה לו שנגאל ממות לחיים ומשעבוד לגאולה וכיוצא בזה, אין שום מניעה שיחבר נוסח מעין מגילת אסתר ויאמר כשירה ואם ירצה יאמר כהלל... מעתה כל דור ציבור וקהל הקובעים חג זמן ומועד רשאים לתקן ולחבר שיר על הגאולה ועל התמורה.

הרמב"ם לא התייחס באופן ברור לשתי התשובות האחרות בגמרא, אך מדבריו אפשר להבין שלדעת הרמב"ם שלוש התשובות בגמרא משלימות זו את זו, ולא חולקות זו על זו, וזאת על פי הפתיחה

---

[12] דברים דומים לרמב"ן כתבו: הריטב"א (גיטין ב ע"ב); הרב אשתורי הפרחי (כפתור ופרח, פרק י); הרב יוסף טיראני (שו"ת מהרי"ט א, סי' מז; ב, סי' כח); הרב משה סופר (שו"ת חתם סופר, יורה דעה סי' רלג, ד); הראי"ה קוק (שבת הארץ, מבוא, פרק טו).

[13] הלכה למעשה לא אומרים הלל בפורים. בסדר רב עמרם גאון (סדר פורים) נאמר על כך [מופיע בקצרה בדברי רבנו יעקב, טור אורח חיים, סי' תרצג]: "ואין אומרים הלל בפורים. מאי טעמא? לפי שאין אומרים הלל על נס שבחוץ לארץ. לפיכך נופל אדם על פניו בפורים. וכך אמר רב עמרם בר ששנא ריש מתיבתא, כך מנהג במתיבתא שיורדין תנאין לפני גאון ואב בית דין ואלופים וכל ישיבה כולה ומבקשים רחמים הרבה ונופלין על פניהם, שאין דומה פורים לכל המועדות ולחנוכה, שבכולן אנו אומרין את ההלל ואומרים 'זה היום עשה ה' נגילה...', ואלו בפורים אין אומרים אותו. מאי טעמא? שנגאלו ישראל ממיתה לחיים, ואנו צריכים לרחמים שיגאלנו באחרונה כבראשונה".

[14] הרב מנחם המאירי (בית הבחירה, יד ע"א) כתב שלפי הטעם שקריאתה זו הללה: "ונראה לי לטעם זה שאם היה במקום שאין לו מגילה שקורא את ההלל, שהרי לא נמנעה קריאתו אלא מפני שקריאת המגלה במקומו". על דבריו ראה: הרב משה סופר (שו"ת חתם סופר, אורח חיים סי' קצב); הרב חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א (ברכי יוסף, אורח חיים סי' תרצג ס"ק ג); הרב חיים מרגליות (שערי תשובה, שולחן ערוך שם ס"ק ג); הרב יוסף שלום אלישיב (הערות, ערכין י ע"ב) כתב: "וזה חידוש גדול, דבפשטות תיקנו בפורים רק מקרא מגילה ולא תיקנו כלל אמירת הלל. ובשו"ת כתב סופר (אורח חיים סי' קמ) כתב 'דכיון דאיכא פלוגתא יקרא הלל בלי ברכה'". כך כתבו גם: הרב חיים מרדכי מרגליות (שערי תשובה, אורח חיים סי' תרצג, ס"ק ג); הרב עובדיה יוסף (שו"ת יביע אומר ט, אורח חיים סי' סח).

של הרמב"ם (הל' חנוכה ג, א) להלכות חנוכה. הרמב"ם האריך מאד להסביר את הרקע ההיסטורי, האמוני וההלכתי לתקנת חנוכה. הוא תיאר (שם א) את הצרות שעשו היוונים לישראל, וסיים בהצלה הגדולה:

> **בבית שני** כשמלכו יון גזרו גזרות על ישראל... עד שריחם עליהם א–להי אבותינו והושיעם מידם והצילם, וגברו בני חשמונאי הכהנים הגדולים והרגום, והושיעו ישראל מידם, **והעמידו מלך מן הכהנים, וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה עד החורבן השני.**

הרמב"ם ציין את התקופה שאירע בה נס החנוכה – בבית שני, וגם ציין מי הם שמלכו באמצע ימי הבית השני – מלכי יוון, ומי מלכו מעת שאירע נס חנוכה עד חורבן הבית השני – מלכי ישראל. נס חנוכה, שהתרחש באמצע תקופת בית שני, היה כמובן בארץ ישראל, והוא הביא לעצמאות ישראל והפסקת שעבוד יוון.[15] בכך התמלאו והתממשו שני תנאים שהיו חסרים כדי לקבוע אמירת הלל בפורים בתחילת ימי שיבת ציון. בחנוכה היה הנס בארץ ישראל, לעומת "אין אומרים הלל על נס שבחוץ לארץ" (יד ע"א), ו"חזרה מלכות לישראל" לעומת "אכתי עבדי אחשורוש אנן" (שם) או "לא נגאלו מן המלכות" (ירושלמי, פסחים י, ו).[16] כך נאמר במדרש מימי הגאונים (פסיקתא רבתי, פיסקא ב):

> ולמה אין קורין [הלל] בפורים? כתב "להשמיד להרוג ולאבד [את כל חיל עם ומדינה הצרים אותם]" (אסתר ח, יא), ואין קורין אלא על מפלתה של מלכות, ומלכות של אחשורוש הייתה קיימת, לכן אין קורין. אבל במלכות של יון שכילה אותה הקדוש ברוך הוא התחילו נותנים הימנון ושבח ואומרים: לשעבר היינו עבדים לפרעה, עבדים ליון. ועכשיו עבדיו של הקדוש ברוך הוא אנו, "הללו עבדי ה'" (תהילים קיג, א).

אפשר לראות את תפיסתו זו של הרמב"ם בהלכה נוספת (הל' מגילה א, ה), שבה כתב מה הטעם שחכמים קבעו שבעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון קוראים מגילה בט"ו באדר:

> שושן הבירה – אף על פי שלא היתה מוקפת חומה בימי יהושע בן נון – קוראין בחמישה עשר, שבה היה הנס, שנאמר "ונוח בחמישה עשר בו". ולמה תלו הדבר בימי יהושע בן נון? **כדי לחלוק כבוד לארץ ישראל שהיתה חרבה באותו הזמן**. כדי שיהיו קוראין כבני שושן, ויחשבו כאילו הן כרכין המוקפין חומה אף על פי שהן עתה חרבין, הואיל והיו מוקפין בימי יהושע, **ויהיה זיכרון לארץ ישראל בנס זה**.

בהלכה זו, העוסקת בקביעת זמן קריאת מגילה בעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון, הדגיש הרמב"ם את שני התנאים החסרים לקביעת אמירת הלל בפורים, אף על פי שאין זה הנושא העיקרי של ההלכה. הנס היה בחוץ לארץ, וארץ ישראל הייתה חרבה במובן זה שלא היה שלטון יהודי בארץ, ומלבד זאת גם הערים היו חרבות בפועל. יש שני מובנים למילה חורבן: חורבן פיזי וחורבן ריבוני,

---

[15] הרמב"ם ציין את שיבת הריבונות הממלכתית של עם ישראל בארצו, עם זאת שהיו ממלכי בית חשמונאי שלא נהגו כראוי, וכדבריו (פירוש המשנה יומא א, ג): "במקדש שני שהיו בו כל הענינים בלתי מושלמים כמו שידעת והמלכים לא היו הולכים לפני המסורת הישרה והיו מעמידים כהנים גדולים בכח אף על פי שאינם ראוים לכך".

[16] הרב איסר יהודה אונטרמן (שבט מיהודה, א, עמ' שלב), ביסס את הנימוקים לאמירת הלל ביום ירושלים על הטעמים שנאמרו בהקשר לאי אמירת הלל פורים. הנס היה בארץ ישראל, אין קוראים מגילה ביום ירושלים, וב"ה אין על מדינת ישראל עול של ממשלה זרה.

וכפי שפירש הרב יוסף קארו (בית יוסף, אורח חיים סי׳ תקסא) בנוגע לקריעה כשרואים את ערי ישראל בחורבנן. מכאן שהרמב״ם ראה את שלושת הסברי הגמרא (יד ע״א) כמקשה אחת.

נראה שהסיבה שחז״ל תיקנו לקרוא את המגילה כתחליף להלל היא שבכל זאת היה בשושן נס הצלה גדול, וכדבריו: ״שבה היה הנס״. אפשר עוד לומר שאומנם עיקרו של הנס התרחש בשושן הבירה, אך הוא השפיע באופן המשמעותי ביותר על תושבי ארץ ישראל, והצלה זו סללה את הדרך לחידוש הרישיון לבניין בית המקדש (עזרא ו).

הרב אהרון מנרבונה (אורחות חיים א, הל׳ מגילה ופורים אות כח; כלבו סי׳ מה) הסביר מדוע אין אומרים הללו בפורים:

> ואין לומר הלל כי אם על גאולה שלימה, כגון יציאת מצרים ונס חנוכה שחזרה להם המלכות.

חזרת הריבונות לעם ישראל בארצו זו הגאולה השלמה. כך היה לאחר הכניסה לארץ בימי יהושע לאחר שיצאו ממצרים, וכך היה באמצע בית שני בעקבות נס חנוכה.[17]

סיכום

אנשי כנסת הגדולה – נביאים וחכמים – תיקנו לקרוא מגילה בציבור, וכן קבעו פרטי הלכות נוספים לזמני הקריאה, הלכות המגילה ועוד. בגמרא נאמר שהם דרשו קל וחומר כדי לנמק את תקנתם: אם מעבדות לחירות אמרו שירה, ממוות לחיים ודאי שיש לומר שירה. הכוונה בהצלה ממוות לחיים היא לגזרתו של המן ״להשמיד להרג ולאבד את כל היהודים מנער ועד זקן טף ונשים״ (אסתר ג, יג).

בנוגע לשירה בעקבות ההצלה מעבדות לחירות, רש״י הסביר שהכוונה לשירת הים, והרב דוד כוכבי הסביר שהכוונה היא לסיפור יציאת מצרים שהוא חלק ממצוות ״והגדת לבנך״. המכנה המשותף לשני הסברים הללו הוא שמדובר בשבח והודאה לה׳ על נס יציאת מצרים מעבדות לחירות, ובמגילת אסתר מסופר על ההצלה ממוות לחיים. הרב אריה לייב, מחבר ספר טורי אבן, פירש שלדעתו הכוונה בשירה היא להלל שאומרים ביום הראשון של פסח, אך יש להבחין בין הלל ובין שיר. פרקי התהילים של ההלל הם שבח והודאה כלליים לה׳, ועל כן אומרים את פרקי הלל גם בחנוכה וגם בעקבות נס שהיה לקהילה, משפחה ואדם יחיד. זאת לעומת שירה, שהיא שבח לה׳ שבו מסופר סיפור הנס המסוים שקרה.

הגמרא דנה מדוע לא קבעו לומר הלל בפורים, ואמוראים השיבו שלוש תשובות:

א. אין קובעים הלל על נס שבחוץ לארץ.
ב. קריאת המגילה היא ההלל של פורים.
ג. אין קובעים הלל כל עוד עם ישראל נשאר משועבד לגויים ללא ריבונות: ״אכתי עבדי אחשורוש״.

---

[17] סוגייתנו שימשה מקור לקביעת יום טוב ואמירת הלל ביום העצמאות. הרב משולם ראטה (״בענין אם לומר הלל ושהחיינו ביום העצמאות״, שו״ת קול מבשר, א, סי׳ כא) כתב שהנס של קום מדינת ישראל ״נוגע לציבור של כלל ישראל... ויש כאן פדיון מעבדות לחירות שנגאלנו משיעבוד מלכיות ונעשינו בני חורין והשגנו עצמאות ממלכתית, וגם הצלה ממיתה לחיים שנצלנו מידי אויבינו שעמדו עלינו לכלותנו. בודאי חובה עלינו לקבוע יום טוב״. דברים דומים כתב גם הרב משה צבי נריה (״תוספת ימי שמחה לישראל״, צניף מלוכה, עמ׳ 103): ״בארץ ישראל היה זה פדיון מעבדות לחרות, ולא עוד אלא שהיתה כאן הצלה ממיתה לחיים ממש ביסדי ה׳ אשר גברו עלינו, ודאי שמותר להוסיף ולקבוע יום טוב עלינו ועל דורותינו״. ראה בהרחבה בספרי: ״יום עצמאות ויום ירושלים במשנת הרב משה צבי נריה״, חגי יהודה וישראל, עמ׳403–416. ראה עוד בספרי: ״מגילת תענית, חנוכה ופורים וימי הודאה נוספים״, באר יהודה – ראש השנה, עמ׳ 201–218.

הרמב"ם פסק להלכה את התשובה השנייה, שקריאת המגילה היא ההלל של פורים. הוא לא התייחס ישירות לשתי התשובות האחרות שנאמרו בנוגע לאי אמירת הלל בפורים, אך התבסס עליהן כדי להסביר מדוע קבעו חכמים לקיים את ימי חנוכה ולומר בהם הלל: הנס היה בארץ ישראל, "וחזרה מלכות לישראל". גם כשהרמב"ם הסביר את המעלה המיוחדת של ערים מוקפות חומה, הוא הדגיש את חורבן הארץ שהיה אז - גויים ששלטו אז בארץ, והיה צורך לציין את פורים בערים מוקפות חומה בתאריך אחר כדי שיהיה "זכרון לארץ ישראל", כי עיקר הנס היה בחוץ לארץ.

אין אומרים הלל במצבים כאלו, אבל אומרים שירה שהיא שבח והודיה לה' על הנס המסוים שקרה. "קריאתה זו הללה", המגילה משמשת דוגמה לספר סיפור ניסים למה שקרה לקהילה או משפחה, ובו שבח ושיר לה' על הישועה וההצלה.